

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.36>

КОНЦЕПТ ІДЕОЛОГІЇ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА І СУЧАСНИЙ ДИСКУРС

Наталія Чубур, Юрій Манелюк

*Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана,
юридичний інститут, кафедра політичних технологій
просп. Перемоги, 54/1, 03057, м. Київ, Україна*

Стаття присвячена аналізу історичної ретроспективи розвитку концепту ідеології та його впливу і значенню на сучасні суспільно-політичні процеси. Авторами аналізується поняття ідеологія та підходи до його тлумачення. Зокрема, у статті розглядаються теоретичні підходи аналізу концепту ідеології. У суспільно-гуманітарній сфері поняття «ідеологія» вживається у декількох значеннях, а саме: як специфічні переконання; як переконання, що ґрунтуються на хибних знаннях і як сукупність переконань у різних суспільно-політичних сферах. Авторами розглядаються всі зазначені підходи, що потребують історичної ретроспективи генезису поняття «ідеологія».

У статті розкриваються протиріччя щодо визначення наукової основи поняття ідеологія. В цьому контексті аналізується проблема деідеологізації та реідеологізації суспільства. Зроблено спроби виявлення позитивних і негативних сторін ідеології у державі, аналізу взаємодії ідеології та соціальних інтересів, ідеології та політики. Розглянуто чинники, що є вирішальними під час формування ідеології у суспільстві.

Особлива увага приділена становленню концепту ідеологія у XXI столітті. Авторами піддається критиці теорія щодо завершення ідеологічної боротьби в світі та закінчення століття ідеологій. В цьому контексті розглядається зародження і формування нового ідеологічного пейзажу світу. Все більш актуальним на сучасному етапі стає питання тлумачення ідеології, яка розглядається як певна конструкція, що є опорою для соціальної дійсності. Автори статті також обґрунтовують поняття ідеологія, що розглядається як система ідей-уявлень, що трактують світ та розвинутих з цього цінностей і норм, які спонукають окремі суспільні групи чи людські спільноти діяти.

Ключові слова: ідеологія, «хибна свідомість», деідеологізація, реідеологізація, ідеологічна система.

На сучасному етапі світових політичних процесів все більшого значення набуває проблема заповнення ідеологічного вакууму, адже наявність та слідування визначеній меті є важливою засадою забезпечення поступального розвитку суспільства. Слід зазначити, що в умовах системної кризи вживання будь-яких симптоматичних заходів видається мало перспективним. Тому затвердження досить стабільної і досконалої ідеології є вирішальною силою, що здатна забезпечити суспільний прогрес.

Серед понять політичної науки ідеологія є одним із найбільш важливих і тих, що найчастіше використовується у різних аспектах. Політичні ідеології мають інтелектуальний і політичний попит у навколишньому соціумі. Водночас виклики сучасності змушували щораз переглядати уявлення про місце і значення ідеології у політичному процесі.

Світ XXI століття, з точки зору змісту і якості найбільш поширених у ньому ідей та ідеологій, вже має мало спільного зі світом ідейно-політичних концептів, навіть п'ятдесятирічної давнини. За невеликий за історичним виміром період кардинально змінилися не тільки методи пізнання і характер інтерпретації ідейно-політичних процесів у різних сферах суспільного буття. Зазнали змін і самі принципи наукового підходу і трактування соціальної практики, а також парадигми ідейної інтерпретації дійсності.

Таким чином, метою статті є спроба розглянути трансформацію концепту ідеології, проаналізувати сучасні підходи західної політології до визначення змісту поняття ідеології, значення та вплив останнього на світові політичні процеси. Серед основних завдань є історичний аналіз концепцій ідеології, співставлення протилежних точок зору та визначення подальшої ролі концепту ідеології у суспільно-політичних процесах ХХІ століття. Дослідження виконано з використанням методів системного, логічного, структурно-функціонального та соціально-політичного аналізу.

Перші спроби до вивчення ідеології та вплив останньої на суспільні сфери життя стали предметом дослідження науковців, серед яких А. Дестют де Трасі, К. Маркс, Ф. Енгельс, К. Манхейм, Л. Альтюссер. У працях вчених М. Шелера, Э. Дюркгейма, М. Вебера, Т. Парсонса ідеологія розглядалася достатньо суб'єктивно – вираз певного інтересу будь-якої соціальної групи. До критиків ідеології слід віднести Г. Маркузе та Ю. Хабермаса.

В історії поняття ідеологія вчені виділяють три основні етапи його еволюції: ідеологія як наука про ідеї, що вивчає їх походження і закономірності прояву в практиці розвитку суспільства; ідеологія як поняття, що відрізняється і означає соціально-політичний напрям і значимість різних поглядів, теорій, концепцій тощо; ідеологія як предмет дослідження і як інструментальне поняття в соціологічних науках.

Перші згадки використання терміну «ідеологія» слід віднести до ХVІІІ ст. У 1796 р. у толковому словнику французької мови «Пті Роббер» вперше вжито слово «ідеологія», а у 1800 р. слово «ідеолог». Поняття «ідеологія» в науковий обіг було введено французьким філософом і економістом А. Дестют де Трасі, який у 1801–1815 рр. опублікував власний п'ятитомний твір «Елементи ідеології». Він намагався створити вчення про загальні закономірності походження ідей на основі досвіду почуттів. Ідеологія як «наука про ідеї» повинна була стати основою для політики, права, моралі. Головною функцією ідеології, на думку філософа, є вивчення механізмів генезису ідей у свідомості людини під впливом зовнішнього середовища, а потім їх використати для виправлення невірних утворених ідей [1, с. 7]. На цьому етапі в якості науки ідеології в значній ступені були притаманні схоластичний і утопічний характер. Для реалізації розроблених в її межах ідейно-теоретичних концепцій було відсутнє об'єктивне соціальне поле та безпосередньо носії ідеології (індивіди та інститути), які були б здібні замінити традиційні щодо старої культури суспільні та політичні інститути.

Початок другого етапу в еволюції поняття «ідеологія» пов'язаний з використанням певних ідейних концепцій та систем поглядів, що мали яскраво виражену соціально-політичну спрямованість. В середині ХІХ ст. в політичній сфері ідеологія визначалася як сукупність ідей і теорій, що в хибній, містифікованій формі виражають інтереси великих соціальних груп. Будь-якому соціальному явищу чи події, що мали відношення до формулювання соціальних цілей або програм суспільно-політичної діяльності, приписувався ідеологічний характер. Термін «ідеологія» став використовуватися для характеристики зовнішньої політичної спрямованості концепцій і соціально-політичних інститутів суспільства.

У ХІХ ст. основною працею, що була присвячена ідеології стала робота Карла Маркса і Фрідріха Енгельса «Німецька ідеологія» (1846 р). На думку класиків марксизму, ідеологія – це «хибна свідомість», ілюзорне сприйняття соціального буття. Розміщуючи в основі ідеології переважно негативний сенс, К. Маркс і Ф. Енгельс протиставляли їй наукове знання, метою якого мала бути боротьба проти ідеології. Причини виникнення ідеології, класики марксизму вбачали в обмеженості практики, нерозв'язаності протиріч, які якраз і формують «хибну свідомість». Ідеологія, на думку дослідників, це політичне

мислення, що формується в інтересах певних груп суспільства [2, с. 350]. На цих положеннях пізніше сформувалася європейська традиція, згідно якої ідеологія – це будь-яка теоретично артикульована свідомість, що має більш чи менш наочно виражені класові інтереси і здібна впливати на масову поведінку.

Третій етап в розвитку поняття «ідеологія» – це уявлення і використання ідеології в різних соціальних науках як предмета дослідження та інструментального поняття.

Проблематика ідеології як поняття і соціального явища розроблялася і розроблюється як у зарубіжній, так і вітчизняній науці. В центрі уваги знаходиться як змістовні аспекти ідеології (порівняльний аналіз ідейних концепцій), так і функціональні (місце, роль, функції ідеології в суспільстві). Дослідження з проблем ідеології можуть мати як методологічний (природа ідеологічних явищ, методи її виявлення, опис, підходи до аналізу), так і прикладний характер (питання ідеологічної роботи, звернення до ідеології). У ХХ ст. в європейських наукових школах філософії, соціології та політології сформувалися декілька основних підходів до подання ідеології, а саме: неомарксистський, позитивістський, феноменологічний, психоаналітичний, соціосемантичний. З одного боку, розвивалася традиція «критики ідеології», з іншої – сформувалася «технологічний» напрям, що прагнув вивчати ідеологію з метою її практичного застосування в політиці та сфері управління.

Тотожні з марксизмом поглядів щодо природи ідеології мав німецький філософ Карл Манхейм. Він стверджував, що ідеологія це певна система ідей, які у викривленому виді віддзеркалюють об'єктивну реальність і визначаються заданими межами політичних та економічних інтересів її носія. На думку філософа, головне завдання ідеології – це зафіксувати, закріпити порядок речей, що склався [3, с. 122].

Як відмічають сучасні ідеологи Пітер Бергер і Томас Лукман, головний науковий інтерес К. Манхейма був пов'язаний з феноменом ідеології [4, р. 12]. Співставляючи реальні ідеології та соціально-світоглядні утопії, К. Манхейм роз'єднав зв'язок економіки (буття) і ідеології (свідомості) та виділив два типи ідеологій, а саме: партикулярні (часткові) і тотальні (глобальні). Перші обумовлені інтересами і потребами окремих суб'єктів, а другі – інтересами і потребами класів, страт і груп [3, с. 132].

Французький філософ-неомарксист Луї Альтюссер розглядав ідеологію як структуру уявленнь, що функціонує на несвідомому рівні. Дослідник використовує в описанні феномену ідеології типові для психології терміни. Зокрема, на його думку, ідеологія – це набір ілюзорних уявлень щодо реальності, основною функцією якої є соціальний контроль [1, с. 8].

В середині ХХ ст. концепція ідеологізації трансформується в бік деідеологізації, суть якої полягає в «кінці ідеології», визволення від неї. У 60-х рр. ХХ ст. прихильниками підходу до деідеологізації суспільства були Р. Арон, Д. Белл, С. Ліпсет, К. Поппер. Теорія деідеологізації мала об'єктивні причини і фактори, що були визначені реаліями часу. Серед них слід виділити провідні: збільшення у глобальному світі інформованості суспільства; різноманітність світу в ідейно-світоглядному плані та підвищення добробуту населення; збільшення в особистісному плані свобод і самостійності громадян. У науковому дискурсі провідною стала думка щодо необхідності відмови від ідеологізації суспільного життя індивідів чи соціальних груп. Вирішення питань має бути вільним від впливу ідеології. Остання, на думку Деніела Белла, стала трактуватися як суб'єктивний вираз інтересів соціальних груп, як «нав'язування» інтересів одних соціальних груп іншим [5, с. 194].

В 70-х рр. ХХ ст. деідеологізація змінюється концепцією реідеологізації, що проголошує людину і громадянина найвищою цінністю та визнає залежність суспільного життя від ідеології. Остання на думку прихильників концепції (Т. Парсонса, В. Парето та ін.)

виконує у суспільстві консолідує, інтегрує, мобілізує функції. Під ідеологією в цій концепції розглядається певний конструкт, що сприяє збереженню стабільності у суспільстві та ґрунтується на ціннісних основах, детермінує діяльність індивідів і груп [1, с. 9].

Традиційний підхід західної науки щодо дослідження ідеології ґрунтується переважно на трьох основних пунктах: тезис щодо плюралізму ідеологій; визначення ідеології як хибної чи поєднання хибної та істинної свідомості; зведення ідеології до упередженості у судженнях, запереченню в ній творчого початку.

В останній треті ХХ ст. відбулася не просто реабілітація ідеології як важливої ознаки сучасного цивілізованого суспільства, але як результат багатолітньої дискусії був знятий тезис щодо ідеології хибної свідомості. Ревізії було піддане все термінологічне поле використання поняття «ідеологія»:

- як процесу виробництва знань, знаків, цінностей у соціальному житті;
- як сукупності ідей, що притаманні конкретній соціальній групі чи класу;
- як хибної свідомості, що використовується для забезпечення політичної переваги;
- як систематично розірваної, викривленої комунікації, що постійно реалізується;
- як соціально потрібної ілюзії, міфу, віртуальності;
- як канал чи простір, в межах якого актор визначає смисл оточуючого його світу;
- як сукупність переконань, що орієнтують на дії [6, р. 2].

Постановка питання щодо витіснення ідеології на політичну периферію не підтримують та заперечують багато сучасних, у тому числі і вітчизняних дослідників. Актуальною залишається ідея щодо домінуючого статусу ідеології, її провідної ролі в організації майбутнього політичного процесу. Зокрема, Іммануїл Валлерстайн [7] та Джордж Сорос [8, с. 136] застерігають, що певні ідеологічні конструкції стануть основою для швидкого краху цивілізації та приходу нового варварства.

Одна із найважливіших рис ідеології – це її органічний зв'язок з політикою і обумовленість політичною практикою. Політика – це свого роду інобуття ідеології, котра може реалізуватися тільки в сфері політичного. Також і політику важко увияти без ідеологічного компоненту. Саме тому не має сенсу говорити про «кінець ідеології», як це було зроблено Деніелом Беллом і Реймоном Ароном у 50-ті роки та Френсісом Фукуямом у 80-ті роки ХХ століття [9]. У своїй праці про «кінець історії» Ф. Фукуяма констатував, що світова історія як продукт змагання ідей (ідеологій) підійшла до свого завершення, оскільки після падіння комунізму концепція ліберальної демократії затвердилася як «єдиний принцип» політичної організації людської спільноти. Ці погляди були обумовлені падінням марксистсько-ленінської ідеології та розпадом соціалістичної системи. Таким чином, версія Ф. Фукуяма з'явилася на хвилі ейфорії після закінчення холодної війни як спроба зрозуміти основні реалії на основі аналізу нових тенденцій у міжнародних стосунках [10, с. 414].

Сучасний німецький політолог Ульріх Матц вважав, що рефлексія ідеологічного типу залишається необхідним інструментом у політичному процесі та існує «непрямий вираз попиту на ідеологію в епоху постмодерна». На думку дослідника, ідеологіями є такі системи цінностей, що виходять на авансцену під час серйозних суспільних криз [11, с. 237]. Вони виступають в якості політичного світогляду, мають значний орієнтаційний потенціал і саме тому здібні зупинити пов'язані з кризою процеси соціальної аномії. Перша серйозна криза у Новий час – це криза Реформації. Наслідком церковного розколу стала емансипація політики і культури від релігії. Якщо в Середні віки релігія об'єднувала, то зараз це робить держава за допомогою «внутрішньої релігії», а саме ідеології. Матц запропонував ідеальний тип ідеології, абстрагуючись від конкретного змісту наступних один за одним великих ідеологій Нового часу: лібералізму, позитивізму, соціалізму, комунізму,

націонал-соціалізму. До відмінних ознак ідеального типу відносять: релігійну мотивацію системи орієнтацій, революційність, прогресизм, авторитарність ідеологічного принципу.

Унікальність ролі і функції ідеології як соціального явища існує в тому, що вона забезпечує здібність індивіда і суспільства до довготривалої діяльності в умовах швидкого наростання питань. Проблема криється в тому, що раціональні відповіді на ці питання заздалегідь не можуть бути отримані у сумісній зі строками рішення актуальних задач і з тривалістю людського життя. І це є головною функцією ідеології, що обумовлена природою людської індивідуальної та суспільної свідомості. Саме тому життя, суспільні відносини без ідеології є ілюзією. Ідеології у наш час створюються під довготривалі науково-технічні проекти, соціально-економічні програми та суспільно важливі починання. Як наслідок, відбувається потужна ідеологізація всіх сторін життя сучасної людини. Якщо історію розглядати з точки зору як історію ідей, а світовий розвиток як сферу і напрям реалізації ідей, то сама думка щодо занепаду ідеологій представляється некоректною та хибною.

Уявлення, що з розпадом СРСР і завершенням холодної війни закінчується ідеологічна боротьба в світі, що століття ідеологій підходить до кінця, не відповідає дійсності і є кон'юнктурним. Підлягає критиці версія щодо заміни ідеологічної боротьби між лібералізмом і комунізмом політичним та економічним неолібералізмом. Останній, на думку низки дослідників, несе в собі ідеологію домінуючих в світі західної моделі економіки і політики та нерозривно пов'язаний з процесами глобалізації. Однак багато дослідників ставлять під сумнів факт світової перемоги неоліберальної ідеології. У зв'язку з цим наводиться низка аргументів, що потребують подальшого обговорення. По-перше, не можна забувати, що кожен п'ятий житель Землі живе у соціалістичному Китаї. Тобто комуністичний експеримент на планеті продовжується і далі. І по-друге, ортодоксальний лібералізм у західних країнах вступає у протиборство з ідеями соціал-реформізму, представницької демократії, соціально орієнтованого ринку.

Як наслідок, дослідники приходять до висновку, що ідеологічний пейзаж світу у XXI ст. «багатомірний і не зводиться лише до одного лібералізму, ні до політичних ідеологій як таким. Релігійні, а також соціокультурні і неполітичні форми та прояви ідеології починають відігравати в ньому все більшу роль».

У XXI ст. тлумачення ідеології ґрунтується на уявленні щодо останньої як певної конструкції, яка є опорою для соціальної дійсності. Словенський сучасний філософ Славој Жижек розвиваючи свою теорію ідеології вважає, що домінуючі ідеології сьогодні повністю структурують відчуття реальності для суб'єкта. На думку вченого, провідна функція ідеології заключається в тому «...щоб представити саму соціальну дійсність як укриття від травматичної, реальної сутності» [12, с. 125]. Ідеологія в цьому контексті є основою соціальної діяльності. Вона задає сенс соціальним діям та виступає детермінантою їх соціальної активності.

Сучасний західний дослідник ідеології німецький соціолог Ойген Лемберг у своїй науковій праці «Ідеологія і суспільство» наводить спільне для західної концепції поняття ідеології. На думку вченого, з позиції методологічних передумов, ідеологія розглядається як система ідей-уявлень, що трактують світ та розвинутих з цього цінностей і норм, які спонукають окремі суспільні групи чи людські спільноти діяти. На думку критиків, це спроба О. Лемберга реабілітувати саме поняття «ідеології», трактуючи його у самому широкому сенсі. Вчений вважає пріоритетною розробку теорії ідеологічних у сучасному західному науковому просторі. У зазначеній праці він говорить про необхідність спеціального проведення аналізу ідеології як реальності, дослідження її виникнення та структури, її динаміки та соціальних функцій [13, р. 256].

Таким чином, аналіз ідеології будь-якого суспільного утворення пов'язаний з подоланням значних труднощів теоретичного і методологічного порядку. Його результати не завжди однозначні, оскільки для розуміння сутності проблеми необхідно вивчити основні елементи політичної системи, економічної організації, соціальної структури і нарешті стану суспільної свідомості та співвідношення в ній різних ідеологічних типів. Метаморфози світоустрою, що відбулися наприкінці ХХ століття, наочно продемонстрували, що ідеології не зникли зі світової політики та міжнародних відносин. Навпаки, події кінця ХХ початку ХХІ століття зазначають, що політичні функції ідеологій розширюються і знов стають важливим фактором міжнародно-політичних перетворень. Разом зі зміною складу сил, що діють у світовій політиці, іншими стали ідеї, концепції та ідеології, якими ці сили користуються у боротьбі за власні цілі. Світ у ХХІ столітті стоїть на порозі зародження нових ідеологій, що орієнтуються на визначенні шляхів розвитку не тільки окремих держав, скільки людства загалом. Можливим матеріалом для їх розвитку стануть глобальні ідеологічні системи.

Список використаної літератури

1. Манелюк Ю. М., Чубур Н. В. Сучасні ідейно-політичні течії. Практикум : навч. посібник. К. : КНЕУ, 2010. С. 7–14.
2. Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В. П. Горбатенко. К. : Генеза, 2004. С. 350.
3. Манхейм К. Ідеологія та утопія / Пер. з нім. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. С. 132.
4. Berger P., Luckman T. The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge. N. Y., 1966. P. 12.
5. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства / Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія / Упоряд. В. Лях. К. : Либідь, 1996. С. 194–250.
6. Eagleton T. Ideology: An Introduction. N. Y., 1991. P. 2.
7. І. Валлерстайн Світ 2050 року буде таким, яким ми його створимо. URL: <http://commons.com.ua>
8. Сорос Дж. Відкрите суспільство. Реформування глобального капіталізму / Пер. з англійської А. Пітика, К. Гріцайчук. Харків : Vivat, 2020. С. 136.
9. Хрестоматія з політології: навч. посібн. / упор. В. Ф. Смолянюк, Н. В. Чубур. К : КНЕУ, 2014. 579 с.
10. Френсіс Фукуяма Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії. К. : Наш формат, 2019. С. 414.
11. Матц У. Ідеології як детермінанта політики в епоху модерна / Хрестоматія з політології : навч. посібн. / упор. В. Ф. Смолянюк, Н. В. Чубур. К : КНЕУ, 2014. С. 237.
12. Zhizhek S. Incontinence of the Void: Economico-Philosophical Spandrels. Boston, 2017. P. 125.
13. Lemberg Eugen Ideologie und Gesellschaft. Stuttgart: Verbesserte Auflage, 1974. P. 256.

CONCEPT OF IDEOLOGY: HISTORICAL RETROSPECTIVE AND MODERN DISCOURSE

Nataliia Chubur, Yurii Maneliuk

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,

Institute of law, Department of Political Technology

Peremogy av., 54/1, 03057, Kyiv, Ukraine

The article is devoted to the analysis of the historical and evolutionary development of the concept of ideology and its influence and significance on modern social and political processes. The authors analyze the concept of ideology, approaches to its interpretation. In particular, the article considers theoretical approaches to the analysis of the concept of ideology. In the social and humanitarian sphere, the concept of “ideology” is used in several meanings, namely: as specific beliefs; as beliefs based on false knowledge and as a set of beliefs in various socio-political spheres. The authors consider all the mentioned approaches, which require a historical retrospective of the genesis of the concept of “ideology”, as well as revealed contradictions regarding the definition of the scientific basis of the concept of ideology. In this context, the problem of de-ideologization and re-ideologization of society is analyzed. Attempts were made to identify the positive and negative sides of ideology in the state, to analyze the interaction of ideology and social interests, ideology and politics. Factors that are decisive during the formation of ideology in society are considered.

Special attention is paid to the development of the concept of ideology in the 21st century. The authors criticize the theory about the end of the ideological struggle in the world and the end of the century of ideologies. In this context, the emergence and formation of a new ideological landscape of the world is considered. The question of the interpretation of ideology, which is considered as a certain construction that is a support for social reality, is becoming more and more relevant at the present stage. The authors of the article also substantiate the concept of ideology, which is considered as a system of ideas-images that interpret the world and the values and norms developed from it, which motivate individual social groups or human communities to act.

Key words: ideology, “false consciousness”, de-ideologization, re-ideologization, ideological system.